

در جستجوی مدل رفتاری در دعای مکارم الاخلاق

ابوالقاسم مردمی
دانشجوی دکتری مدیریت منابع انسانی

چکیده

دعای مکارم الاخلاق که یکی از دعا‌های پنجاه و چهارگانه صحیفه سجادیه و متسبب به امام سجاده (ع) است، به جهت دارا بودن مفاهیم بسیار غنی و ذکر مکرمات‌های عالی اخلاقی، همواره مورد توجه ویژه علمای بزرگ و عرفای ارجمند بوده و نزد آنها از ارزش و اهمیت والایی برخوردار بوده است.

از آنجا که به یک معنی، زیبایی رفتار در واقع همان اخلاق و موضوع آن می‌باشد، نوع نگاه به این دعا و بررسی آن از بعد رفتاری، کار جدید و حرکت نوری در تبیین مفهومی از مفاهیم ارزشمند و عالی دیگری از این دعا خواهد بود. لذا این بررسی تلاش می‌کند که مدل رفتاری ویژه‌ای را از آن استخراج نماید. این تلاش به نوبه خود می‌تواند گام اولیه‌ای برای ایجاد حرکتی در جهت تدوین مدل رفتاری مدیریتی از بعد ارزشی تلقی شود.

کلید واژه‌ها: دعای مکارم الاخلاق، رفتار عادلانه، رفتار پسندیده، رفتار پسندیده‌تر، رفتار

ناپسند

مقدمه

از آنجا که بحث رفتار دامنه بسیار گسترده‌ای دارد و از لحاظ ایجاد مدل رفتاری نیز کار خاصی که انجام شده باشد مشاهده نگردید، لذا این بررسی صرفاً دعای مکارم‌الاخلاق امام سجاده (ع) از صحیفه سجادیه را، از این منظر مورد مطالعه قرار داده است و تلاش بر این است که مدل رفتاری ویژه‌ای را از این دعا ترسیم نماید. از این رو به، فراتر از این دعا پرداخته نشده و به طور مسلم در حد دعا و درخواست توسط امام معصوم بوده است و صورت ایده آل و آرمانی دارد. هم‌چنین فرازها و جملاتی مورد بررسی قرار گرفته است که از آنها رفتار متقابل (رفتاری در مقابل رفتار دیگر) به صراحت استنباط می‌شود.

بنابراین مسئله اصلی این بررسی عبارت است از این که: در دعای مکارم‌الاخلاق در مقابل رفتارهای ناپسند (۲- و ۱-)، چه رفتارهایی از خداوند درخواست شده است؟

از این جهت هدف این بررسی این است که با توجه به محتوای دعای شریف مکارم‌الاخلاق و مفاهیم عالی اخلاقی آن تلاش شود تا الگویی که بتواند مدلی برای رفتار تلقی شود، استخراج گردد تا اعمال را در محدوده‌های مشخص شده بتوان با آن سنجیده و میزان انطباق و عدم آن را با مدل آرمانی و ایده آلی که امام سجاده (ع) ارائه می‌فرمایند مشخص نمود. به این ترتیب که در این دعا، رفتارهای ناپسند با رفتارهای پسندیده‌تر پاسخ داده شده است (یعنی اگر رفتارهای احتمالی را در پیوستاری به شکل زیر نشان بدهیم، پاسخ رفتار (۱-)، همواره رفتار (۲+) است.

رفتار (۲-)	رفتار (۱-)	رفتار (۰)	رفتار (۱+)	رفتار (۲+)
------------	------------	-----------	------------	------------

پیوستار رفتارهای احتمالی

در مدل یاد شده رفتار (۱-) و رفتار (۲-) طیف رفتاری منفی و ناپسند می‌باشند، رفتار (۱+) و رفتار (۲+) به ترتیب رفتار پسندیده و رفتار پسندیده‌تر و در طیف رفتاری مثبت قرار دارد و رفتار (۰) رفتار مقابله به مثل است که می‌توان آن را رفتار عادلانه تلقی نمود. یعنی در مقابل طیف رفتاری منفی سه شکل رفتاری ممکن وجود دارد: وَ جَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلَهَا (مقابله به مثل = رفتار (۰))، فَمَنْ عَفَا (رفتار نیکو و بخشیدن = رفتار (۱+))، وَ أَصْلَحَ (پسندیده‌تر و فراتر از بخشیدن = رفتار (۲+)).^(۱) (شورا / ۴۰)

باید یادآور شد که محدودیت اساسی این بررسی جزئی بودن آن در مقایسه با وسعت موضوع از یک طرف و حساسیت و پیچیدگی آن از سوی دیگر می‌باشد که تسری آن به سایر منابع و اعمال آن به عنوان یک مدل واحد در همه شرایط زمانی و مکانی و نیز در مورد افراد و گروه‌های مختلف ممکن نمی‌باشد و نتیجه این بررسی صرفاً در محدوده دعای مکارم الاخلاق مورد ملاحظه بوده و در حیطه آن قابل بحث است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

بررسی متن دعای مکارم الاخلاق

در میان فرازهای مختلف این دعای آموزنده، با ارزش و پرمعنا، دو فراز را می‌توان شناسایی کرد که در آنها رفتاری در مقابل رفتار خاص و متناسب با آن رفتار، به صراحت بیان شده است مانند وَ سَدَّدْنِي لِأَنْ أَعَارِضَ مَنْ غَشَّنِي بِالنُّصْحِ (مرا یاری کن تا با آن کس که با من دغلی و نادرستی کند، با خیرخواهی مقابله کنم). اگرچه این قبیل درخواست‌ها، نسبت به درخواست‌ها و دعاهائی که جنبه فردی

دارد، در اقلیت قابل توجهی قرار دارد مثل *وَ أَجْرٍ لِلنَّاسِ عَلَىٰ يَدِي الْخَيْرِ* (خدایا از دست‌های من خیر را بر مردم جاری کن) و *يَا اللَّهُمَّ اخْتِمْ بَعْفُوكَ أَجَلِي* (خدایا پایان عمر مرا آمرزش خودت قرار ده)، ولی از آنجا که این درخواست‌ها، رفتار متقابل را به وضوح بیان می‌نمایند، فقط این دو فراز ملاک بررسی قرار داده شده است: در فراز اول رفتارهایی مورد نظر است که رفتار دیگران به آن گونه رفتارها عوض و مبدل شوند. مثل *وَ أَبَدِّلْنِي مِنْ بَعْضَةِ أَهْلِ الشَّنَانِ الْمَحَبَّةِ* (و مبدل کن بر من کینه کینه‌توزان را به محبت).

در فراز دوم رفتارهایی مورد درخواست امام سجاد(ع) می‌باشند که در مقابل رفتار دیگران توفیق انجام آنها حاصل شود. مثل: *وَ أَجْرِي مِنْ هَجْرَتِي بِالْبِرِّ* (و کسی را که مرا ترک نموده است به نیکی پاداش دهم).

در هر حال، چه این که حضرت درخواست نماید که در مقابل رفتار ناپسند دیگران، توفیق رفتار پسندیده و پسندیده‌تر پیدا کند و یا رفتار ناپسند دیگران در مورد ایشان به رفتار پسندیده بدل گردد، در هر دو صورت رفتار مطلوب امام سجاد(ع) همان رفتارهای پسندیده در مقابل رفتارهای ناپسند دیگران می‌باشد. از این رو، از متن این دعا رفتارهای مذکور در سیزده مورد استخراج شده که در جدول شماره ۱ به همراه ترجمه آنها آورده شده است.

جدول شماره ۱: رفتارهای متقابل (متن عربی و ترجمه آن)

ردیف	متن عربی	ترجمه
۱	اللهم صل على محمد و آل محمد، وَأَبْدَلْنِي: مِنْ بَغْضَةِ أَهْلِ الشَّنَانِ الْمُحِبَّةِ	بر محمد و آل محمد صلوات بفرست، و مبدل کن بر من: کینه کینه‌توزان را به محبت
۲	وَمَنْ حَسَدَ أَهْلَ الْبَيْتِ الْمَوْدَدِ	و حسد ستمکاران را به دوستی
۳	وَمِنْ ظَنَّهُ أَهْلَ الصَّلَاحِ الثَّقَةِ	و بدگمانی مردم شایسته را به وثوق و اطمینان
۴	وَمِنْ عَدَاوَةِ الْأَدْنِيِّينَ الْوَلَايَةِ	و دشمنی نزدیکان را به دوستی و ولایت
۵	وَمِنْ عُقُوقِ ذَوِي الْأَرْحَامِ الْمَبْرَةِ	و نافرمانی و مخالفت خویشاوندان را به نیکی و احسان کردن
۶	وَمِنْ خِذْلَانِ الْأَقْرَبِينَ النَّصْرَةِ	و خوار نمودن نزدیکان را به یاری دادن
۷	وَمِنْ حُبِّ الْمُدَارِينَ تَصْحِيحِ الْمَقْدَةِ	و دوستی ظاهری مداراکنندگان را به دوستی حقیقی
۸	وَمِنْ رَدِّ الْأَمَلَابِسِينَ كَرَمِ الْعِشْرَةِ	و امانت مصاحبان را به معاشرت نیکو
۹	اللهم صل على محمد و اله وَسَدِّدْنِي: لِأَنَّ أَعَارِضَ مَنْ غَشَّيْتَنِي بِالْصُّنْحِ	پروردگارا بر محمد و خاندانش درود فرست و مرا یاری کن: تا با آن کس که با من دغلی و نادرستی کند با خیرخواهی مقابله کنم
۱۰	وَأَجْرِي مَنْ هَجَرْتَنِي بِالْبِرِّ	و کسی را که مرا ترک نموده است به نیکی پاداش دهم
۱۱	وَأَتَيْبَ مَنْ حَرَمْتَنِي بِالْبَدْلِ	و کسی را که مرا محروم کرده است با بذل و بخشش پاداش دهم
۱۲	وَأَكْفَى مَنْ قَطَعْتَنِي بِالصَّلَةِ	و کسی را که از من قطع رابطه و پیوند کرده با صله رحم تلافی کنم
۱۳	وَأُخَالِفَ مَنْ اغْتَابْتَنِي إِلَى حُسْنِ الذِّكْرِ	و با کسی که غیبت مرا می‌کند با ذکر خیر به مخالفت برخیزم

در جدول شماره ۱ رفتارهایی در طیف منفی رفتار (۱-) به شرح زیر قابل تشخیص می‌باشند:

۱- کینه‌توزی	۲- حسدورزی
۳- بدگمانی	۴- دشمنی
۵- نافرمانی	۶- بی‌اعتنایی و خوار کردن
۷- مدارا کردن (تظاهر)	۸- اهانت
۹- خیانت و نادرستی	۱۰- قطع مواصلت
۱۱- محروم نمودن	۱۲- قطع رابطه و پیوند
۱۳- بدگویی و غیبت	

پاسخ‌های فرضی در مقابل این رفتارهایی باشد که در جدول شماره ۲ با عنوان رفتار (۰) و رفتار (+۱) ملاحظه می‌شود.

جدول شماره ۲: رفتارهای ناپسند (۱-) و رفتارهای فرضی مقابله‌ای (۰) و (+۱)

رفتار (۱-) ناپسند (طیف منفی)	رفتار (۰) مقابله به مثل رفتار عادلانه	رفتار (+۱) رفتار نیکو (طیف مثبت)
کینه‌توزی	کینه‌توزی کردن	بخشیدن
حسد ورزی	حسد ورزی	عفو نمودن
بدگمانی	بدگمانی	صرف‌نظر کردن
دشمنی	دشمنی	بخشیدن
نافرمانی	نافرمانی	بخشیدن
بی‌اعتنایی و خوار کردن	بی‌اعتنایی و خوار کردن	جدی نگرفتن
مدارا کردن (تظاهر)	مدارا کردن (تظاهر)	اقدام به دوستی ظاهری
اهانت	اهانت کردن	بخشیدن
خیانت و نادرستی	خیانت و نادرستی	عفو کردن
دوری کردن (قطع مواصلت)	قطع مواصلت	بخشیدن
محروم نمودن	محروم نمودن	صرف‌نظر کردن
قطع رابطه و پیوند	قطع رابطه و پیوند	جدی نگرفتن
بدگویی و غیبت	بدگویی و غیبت	بخشیدن

با مراجعه به جدول شماره ۱ روشن می‌شود که در متن مندرج در آن از دعای مکارم، رفتارهای (۰) و (+۱) در مقابل رفتارهای طیف (-۱) منظور نبوده و مورد درخواست نمی‌باشند؛ بلکه رفتاری فراتر از آنها (به شرح صفحه بعد) در آنها وجود دارد که مورد نظر امام سجاد(ع) بوده است:

- ۱- ابراز محبت در مقابل کینه‌توزی (بغض).
 - ۲- طرح دوستی (مودت) در مقابل حسدورزی.
 - ۳- جلب اعتماد و وثوق (ثقه) در مقابل بدگمانی (ظن).
 - ۴- ولایت و دوستی در مقابل دشمنی.
 - ۵- نیکی کردن و احسان (مبره) در مقابل نافرمانی (عقوق).
 - ۶- یاری کردن (نصرت) در مقابل خواری و بی‌اعتنایی (خذلان).
 - ۷- اقدام به دوستی حقیقی (تصحیح المقده) در مقابل مدارا کردن (حب‌المدارین).
 - ۸- خوش رفتاری (کرم العشره) در مقابل اهانت (رد الملا بسین).
 - ۹- خیرخواهی (نصح) در مقابل خیانت و نادرستی (غش).
 - ۱۰- نیکویی (بر) در مقابل دوری کردن (هجر).
 - ۱۱- بذل و بخشش در مقابل محروم کردن (حرم).
 - ۱۲- صله رحم در مقابل قطع رابطه و پیوند (قطع).
 - ۱۳- ذکر خیر کردن در مقابل بدگویی (غیبت).
- چنان که مفاهیم ذکر شده، در ادامه جدول شماره ۲ قرار داده شود، جدول شماره ۳ تشکیل خواهد شد که کاملاً در تأیید فرضیه می‌باشد:

جدول شماره ۳: رفتارهای پسندیده‌تر در مقابل رفتارهای ناپسند

رفتار (۱-) رفتار ناپسند (طیف منفی)	رفتار (۰) مقابله به مثل عادلانه	رفتار پسندیده (+۱) رفتار نیکو (طیف مثبت رفیق)	رفتار پسندیده‌تر (+۲) رفتار نیکو (طیف مثبت غلیظ)
کینه توزی (بغضه)	کینه توزی	بخشیدن	(محبت) ابراز محبت
حسد و ورزی (حسد)	حسد و ورزی	عفو کردن	(مودت) طرح دوستی ریختن
بدگمانی (ظنه)	بدگمانی	صرف نظر کردن	(نقه) جلب اعتماد و وثوق
دشمنی (عداوه)	دشمنی	بخشیدن	(ولایه) ولایت و دوست شدن
نافرمانی (عقوق)	نافرمانی	بخشیدن	(مبره) نیکی کردن و احسان
بسی اعتنایی و خوار کردن (خذلان)	خواری	جدی نگرفتن	(نصرت) یاری کردن
مدارا کردن (حب المدارین)	مدارا کردن	اقدام به دوستی ظاهری	(تصحیح الحقه) اقدام به دوستی حقیقی
اهانت (رد الملاسین)	اهانت	عفو کردن	(کرم العشره) خوش رفتاری
خیانت و نادرستی (غش)	خیانت	بخشید	(نصح) خیرخواهی
دوری کردن (هجرتی)	دوری کردن	نادیده گرفتن	(برّ) نیکویی کردن
محروم کردن (حرمی)	محروم کردن	عفو کردن	(بذل) بذل و بخشش کردن
قطع رابطه و پیوند (قطعنی)	قطع پیوند کردن	بخشیدن	(صله) صله رحم نمودن
بدگویی (اغتابنی)	بدگویی	بخشیدن	(حسن الذکر) ذکر خیر کردن

با ملاحظه جدول شماره ۳ روشن می‌شود که رفتارهای مطلوب و ایده‌آل امام سجاد(ع) در مقابل رفتارهای ناپسند، رفتارهای پسندیده‌تر بوده است و این همان مدل مورد نظر در این بررسی می‌باشد یعنی در طیف رفتاری همواره رابطه رفتار (+۲) → رفتار (۱-) برقرار است.

رفتار (+۲)	رفتار (+۱)	رفتار (۰)	رفتار (۱-)	رفتار (۲-)
------------	------------	-----------	------------	------------

برای مثال رفتار کینه‌توزانه، یک رفتار ناپسند (۱-) است، اگر در مقابل این رفتار مقابله به مثل شود رفتار (۰)، رفتار عادلانه‌ای صورت گرفته است، اگر کسی که این رفتار از او سرزده است بخشیده شود، رفتار پسندیده‌ای (۱+) به عمل آمده است و اگر به چنین فردی، ابراز محبت شود، رفتار پسندیده‌تری (۲+) انجام گرفته است. و این مسئله در همه جملاتی که در این دعا در ارتباط با رفتار متقابل بوده است، وجود دارد.

بنابراین، مدل رفتاری مطلوب، آرمانی و ایده‌آل امام سجاد(ع) در این دعا، این است که همواره در مقابل رفتارهای ناپسند، رفتارهای پسندیده‌تر بایستی انجام گیرد.

جمع‌بندی

۱- این بررسی با همه محدودیتی که دارد، می‌تواند مقدمه‌ای برای مطالعات وسیع‌تری قرار گرفته و در جهت نظریه‌پردازی برای رفتار مدیریتی در یک جامعه دینی و ارزشی (اسلامی)، تلقی شود.

۲- مدلی که در این بررسی به آن دست یافته شده است و در واقع مدل آرمانی امام سجاد(ع) است، می‌تواند دست‌مایه‌ای در وضع قوانین و مقررات قرار گیرد و از آنجا که قوانین همواره در مقابل رفتارهای ناپسند، رفتارهای عادلانه (مقابله به مثل) را تجویز می‌نماید، به رفتارهای فراتر از آن نیز توجه نماید.

۳- از این مدل می‌توان در قالب پرسش‌نامه در جهت سنجش گرایش رفتاری طیف‌های متفاوت مردم در جوامع مختلف بهره‌گیری نموده و تطابق و یا تفاوت گرایش‌ها را در نگرش آنها تعیین کرد.

۴- علی‌رغم استخراج این مدل رفتاری از دعای مکارم الاخلاق ممکن است

سؤال‌های متعددی نیز به نظر آید که از آن جمله به موارد زیر می‌توان اشاره کرد:

- آیا این مدل رفتاری، در رفتار افراد غیر معصوم نیز صدق می‌کند؟
- آیا این مدل بیرون از محدوده دعای مکارم اعم از منابع دیگر و یا حتی در سایر دعا‌های صحیفه سجادیه مورد نقضی دارد؟
- آیا این مدل رفتاری قابلیت اجرایی نیز می‌تواند پیدا کند؟
- آیا این گونه رفتارها صرفاً در محدوده فردی مطرح است و یا در محدوده اجتماعی نیز می‌توان تسری داد؟

مفاهیم و اصطلاحات

ابدال: مصدر باب افعال یعنی تبدیل کردن چیزی به چیز دیگر
 قاعده ابدال در عربی، عبارت است از قرار دادن حرفی به جای حرف دیگر. مثلاً
 براساس این قاعده، واو کلمه وحد در باب افعال به «تاء» تبدیل شده و در «تاء»
 افعال ادغام می‌شود. یعنی اتحاد به جای او اتحاد.
 در عبارت وَ اَبْدَلْنِي مِنْ بَغْضَةِ اَهْلِ الشَّنَانِ الْمَحَبَّةِ، المحبه مفعول به، و «ی» مفعول
 له بدل است.

مفهوم عبارت چنین است که خدایا محبت را به جای کینه کینه‌توزان بر من
 عوض و تبدیل کن.

بَغْضَةٌ: تنفر، کینه، نفرت و کراهت

شَّنَانٌ: کینه، دشمنی

بَغَى: ظلم و تجاوز

ظَنَّهُ: تهمت، بدگمانی

أَذْنَيْنُ: خویشان و نزدیکان

عُفُوقٌ: نافرمانی، سرکشی

مَبْرَهُ: رفتار نیکو از روی محبت

مُدَارَيْنُ: مداراکنندگان

مَقَهُ: بیزاری

مَقَهُ: نزد مردم نفرت انگیز و مکروه شد.

مَقَهُ: از کاری زشت، سخت نفرت یافت.

مَقْتٌ: کینه، دشمنی

مَلَابِسِينُ: مصاحبان

نُصْحٌ: اخلاص در دوستی

تَسْدِيدٌ: تأیید، تحکیم پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رِئَالٌ جامع علوم انسانی
أَثَابَهُ: پاداش دادن

یادداشتها

۱- ترجمه: و کیفر هر بدی بدی دیگر است مثل آن. و هر کس که از کیفر دادن صرف‌نظر کند و به این وسیله طرف را اصلاح نماید (اصلاح بین خود و خدا و یا اصلاح بین خود و کسی که به او بدی کرده است)، پاداشش به عهده خداست و او ستمگران را دوست نمی‌دارد (تفسیر المیزان، جلد ۱۸ : ۷۹) و سزای هر ستمی، ستمی است مانند آن و هر کس ببخشد و (بین خود و خدا را) اصلاح کند، پاداش او با خداوند است که خداوند ستمکاران را دوست ندارد (تفسیر مجمع‌البیان، جلد ۲۲ : ۱۵۲).

منابع

- ارفع، سید کاظم (۱۳۶۳). شرح دعای مکارم الاخلاق. تهران: نشر نهضت زنان مسلمان.
- المنجد الابجد (۱۳۶۳). تهران: مؤسسه الفقیه.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۲). آداب معاشرت از دیدگاه معصومین (ع). مترجمان: محمد علی فارابی و یعسوب عباسی علی کمر. مشهد: مؤسسه چاپ آستان قدس رضوی.
- حیدری نراقی، علی محمد (۱۳۸۲). آیین معاشرت از دیدگاه اسلام. قم: انتشارات مهدی نراقی.
- صحیفه سجادیه. ترجمه: صدر بلاغی (۱۳۵۲). تهران: انتشارات حسینیه ارشاد، شرکت افست.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۳). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم: چاپخانه دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی (۱۳۵۸)، ترجمه تفسیر مجمع البیان، ترجمه علی کاظمی، قم: انتشارات فراهانی.
- عابدی جعفری، حسن (۱۳۸۳). تقریرات درسی مبانی فلسفی مدیریت اسلامی. دوره دکترای مدیریت، دانشگاه امام حسین (ع)، دانشکده و پژوهشکده علوم انسانی، ترم اول سال تحصیلی ۸۴-۸۳.
- قمی، عباس (۱۳۶۸). کلیات مفاتیح الجنان، ترجمه سید احمد طیبی شبستری، قم: انتشارات علمیه الاسلامیه.
- کیوی، ریمون (۱۳۸۲). روش تحقیق در علوم اجتماعی. ترجمه عبدالحسین نیک گهر، چاپ هفتم، تهران: نشر توتیا.
- معین، محمد (۱۳۶۴). فرهنگ فارسی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- نادری، عزت اله و سیف نراقی، مریم (۱۳۶۸). روش های تحقیق در علوم انسانی. تهران: دفتر تحقیقات و انتشارات بدر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی